

Koncept SKAPA

EN GUIDE TILL BILDARBETE

Per Apelmo och Pers Karin Skogar

Innehållsförteckning

Romanska bågar	3	5. Konkretisering	29
1. Inledning	4	Förberedelser	
Konceptet SKAPA – bakgrund		Inledning	31
Koncept SKAPA – Flemingsbergs församling	6	Välkomnande vid entrén	
2. Grunden	7	Samling	32
Bild		I Ateljén	36
Kropp	10	Presentation och kropp/rörelse	
Människa	11	Dags att måla/skapa	37
Kunskap	13	I Cafeterian	39
Kommunikation	14	Delandet	
Sammanhang	15	Avslutning	43
3. Utmaningar	16	Utvärdering av kvällen	45
4. Förutsättningar	21	Dokumentation	46
Fyra rum		Uppföljande samtal	
Riten	22	Litteraturlista med referenslitteratur	48
Fortbildning – Koncept SKAPA	23		
Teori och filosofi	24		

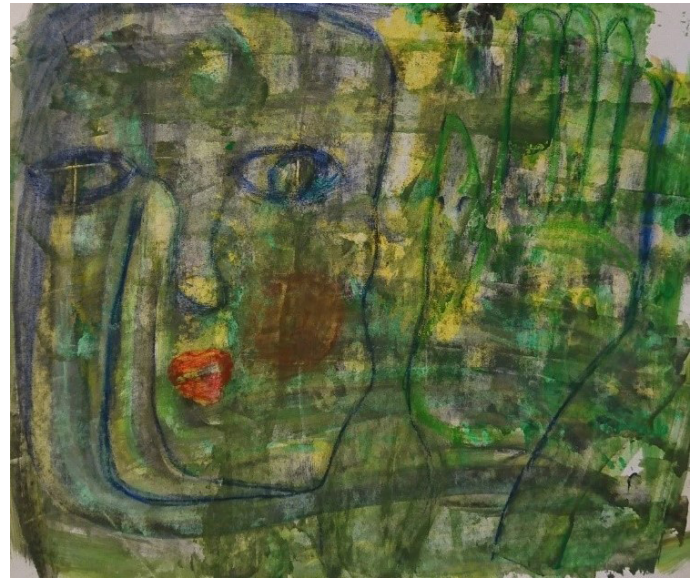
Romanska bågar

Inne i den väldiga romanska kyrkan
trängdes turisterna i halvmörkret.
Valv gapande bakom valv och ingen överblick.
Några ljuslågor fladdrade.
En ängel utan ansikte omfamnade mig
och viskade genom hela kroppen

”Skäms inte för att du är människa, var stolt!
Inne i dig öppnar sig valv bakom valv, oändligt.
Du blir aldrig färdig och det är som det skall.”

Jag var blind av tårar och föstes ut på den
solsjudande piazzan tillsammans med
Mr och Mrs Jones, Herr Tanaka och Signora Sabatini
och inne i dem alla öppnade sig valv bakom valv oändligt.

Tomas Tranströmer

1. Inledning

Konceptet SKAPA – bakgrund

Utvecklingsarbetet SKAPA genomfördes i Eskilstuna församling mellan 2006 och 2015. Under perioden april 2009 t.o.m. juni 2012 erhöles ett särskilt ekonomiskt stöd från rikskyrkan vilket möjliggjorde större bredd och djup i arbetet. Arbetet i sin helhet utgick från Expressive Arts med en pedagogisk tillämpning.

Det som presenteras här bygger på erfarenheter av tio års utvecklingsarbete i Eskilstuna församling. Denna presentation består av en sammanställning av våra intentioner med "Koncept SKAPA", en kortfattad beskrivning teoretiska och filosofiska grunden för arbetet och en mycket konkret och detaljerad vägledning för ett arbete som fokuserar på bild och bildarbete. Skulle arbetet reduceras till enbart en teknik och en metod förloras djup och mening. I Eskilstuna kallades detta arbete för "Skaparkväll".

I Eskilstuna utgjorde "Skaparkväll" arbetets nav, ett socialt/diakonalt arbete avseende personlig utveck-

ling och mognad. Deltagare i olika åldrar, med olika etnicitet och med en mångfald av trosföreställningar från alla större religioner samt icketroende, möttes i måleri, samtal, musik och rörelse. Vi lärde oss tidigt att djupet i våra livserfarenheter var ständigt närvarande. För att arbetet skulle ha låga trösklar utan krav på kristen tro eller tidigare erfarenheter av kyrka förekom under "Skaparkväll" inga traditionella inslag i form av bön, bibelläsning eller psalmsång.

Efter hand växte även andra koncept fram i kyrkans lokala arbete – arbete med bibeltexter, fortlöpande teologiska samtal, gudstjänstutveckling, utveckling av konfirmandarbete och en "vandring" för gymnasieungdomar samt en intern fortbildning för församlingens präster, diakoner, musiker och pedagoger. Därtill kom uppdrag från skola och socialtjänst främst gällande barn i behov av särskilt stöd och stimulans, insatser för socialtjänstpersonal samt utbildningsutbildning för Mälardalens högskola. SKAPA erhöles Eskilstuna kommuns folkhälsopris 2012.

I arbetet i Eskilstuna fick vi en mångfald exempel på hur deltagare omfamnade de möjligheter som erbjöds.

Koncept SKAPA

– Flemingsbergs församling

Flemingsbergs församling beslöt våren 2018 att gå in i "Koncept SKAPA". Hur detta går till avseende såväl intentioner, teori och filosofi som rent praktiskt utgör det huvudsakliga innehållet i den text som följer. Mötet mellan teori, filosofi och konkreta praktiska överväganden utgör arbetets nav.

"Koncept SKAPA" innebär en process av fortbildning över fyra terminer i syfte att utveckla ett processledarskap inklusive en verksamhet; Bildarbete. Det är en processororienterad fortbildning som vilar på tre ben: För det första en studiedel med idag sammanlagt sex processinriktade fortbildningstillfällen fördelade över tre terminer om vardera två dagar. För det andra litteraturstudier som omfattar ca två hundra sidor per termin. Till sist en praktik som innebär att "bildarbete" etableras i församlingen under termin två och att verksamheten leds under handledning under tre terminer. Handledare i Flemingsbergs församling var Pers Karin Skogar.

Handledning sker parallellt med fortbildningen. Närvaron av en handledare är värdefull för att bygga verksamheten men också när det gäller att ställa i ordning lokalerna. För stafflier och grundläggande material för bildarbete krävs en investering på ca 40.000 kronor.

Med stöd i handledning kan församlingen starta verksamheten och bildarbetet vid ett tidigt skede. Att arbeta praktiskt och samtidigt ha studietillfällen samt inläsning av litteratur ger möjlighet till en fördjupning av teori och filosofi och ger samtidigt en fördjupad förståelse av processen. Processororienteringen innebär att deltagarna förväntas bidra med tidigare erfarenheter och kompetens i de samtal som förs kring litteratur och i de processororienterade övningar som genomförs under de sex studietillfällena.

Flemingsbergs församling är den första församling där "Koncept SKAPA" praktiseras. Detta betyder att de ursprungliga planerna för "Koncept SKAPA" utmanats i detta möte. Som ansvariga för "Koncept SKAPA" är vi tacksamma för de utmaningar och de möjligheter som mötet med Flemingsbergs församling inneburit. När andra församlingar väljer att gå in i konceptet sker

detta mot bakgrund av en utvärdering utifrån erfarenheterna från Flemingsberg. Denna utvärdering inleddes i januari 2020. För utvärderingen ansvarar Per Apelmo i samarbete med Pers Karin Skogar.

Ett resultat av mötet med Flemingsbergs församling är denna skrift. Flemingsbergs församling efterfrågade en konkret vägledning för sitt bildarbete och vi vill härigenom visa på ett arbete som ger djup och mening.

Värnamo i augusti 2019

Per Apelmo

2. Grunden

Tänk dig att du har målat en bild. Du visar den för en liten grupp människor som har erfarenhet av att dela tankar, associationer, minnen och känslor i mötet med varandra och i mötet med bilder.

Bilden hänger framför dig på väggen. Du uppmanas att gå in i ett möte med bilden. Du vet att du har tolkningsföreträde när det kommer till din bild och hur den relaterar till ditt liv i alla dess olika aspekter. Ingen tillåts tvinga sin tolkning av din bild på dig, som en sanning om dig eller ditt liv. Men du är beredd att lyssna till kommentarer och överväga frågor som riktar till dig – kanske finns där något som blir viktigt för din förståelse av ditt liv.

Är du redo att gå in i kommunikation med bilden tankemässigt och känslomässigt – och låta bilden stimulera dig och/eller utmana dig? Med andra ord beredd att betrakta bilden som ett fenomen som kan komma att påverka dig och de andra i gruppen.

Den första grundläggande frågan du ställs inför är

”Vad berättar bilden?”, och den andra frågan är ”Vad berättar bilden om dig och ditt liv?”. Där börjar ditt utforskande av vad som uppstår i dig när du på detta sätt tillåter dig att möta bilden.

I sin mest grundläggande form betyder det att du medvetet går in i mötet med en bild och att du fokuserar på vad som då uppstår. Och redan här behöver du ha din uppmärksamhet riktad åt två håll. Dels på bilden i sig, dels på vad som händer med dig i din relation till bilden. Något sker. Du går in i ett möte med bilden där du låter dig påverkas. Ibland är upplevelsen och den känslomässiga påverkan stark, i andra stunder får mötet mindre betydelse. Ibland krävs tålmod att avvakta och vara öppen, ibland krävs lyssnande i mötet med bilden och de fenomen som kan träda fram. Kanske har du en idé eller förväntan med dig redan innan du målar din bild – kanske bekräftas denna förväntan, kanske överraskas du av något som du inte kunde förutse.

Nu sätter du ord på vad som händer i mötet mellan dig och bilden. Du fokuserar på att ta emot för att därefter berätta och beskriva vad du faktiskt ser och upplever, i form av tankar, känslor, associationer och sinnesintryck.

Du har möjligheten att beskriva processer och upplevelser. Men du kan gå längre i mötet med din bild. Du kan närma dig bilden på sätt som lyfter fram nya aspekter. Du kan låta dig utmanas av mötet med de olika färger och nyanser och färgblandningar som bilden bär, av olika former som träder fram i bilden – i dess helhet såväl som i dess detaljer. Du kan fokusera på vilka känslor som bilden väcker - som helhet såväl som i bildens olika partier. Du kan utforska om du upplever dofter, får impulser gällande rörelser – finns det ljud i din bild? Finner du associationer till smak? Du kan fråga dig om det finns en plats i bilden där du känner dig trygg respektive otrygg.

Du går vidare. Finns det återkommande figurer i bilden och i så fall hur många? Betyder i så fall antalet (säg t.ex. tre eller kanske sju) något som du exempelvis kan koppla till nära relationer eller viktiga livserfarenheter? Du kan fråga dig vad du ser konkret i bilden, i dess helhet eller i dess delar. Träder det fram djur, sagofigurer, landskap hus, fordon etcetera i bilden? Du fokuserar på det stora likväl som det lilla – sitter det en papegoja där, några millimeter hög?

Du bryter ner, reducerar bilden i dess olika element. Hela tiden med grundfrågorna levande – ”Vad berättar bilden?” och ”Vad berättar bilden om mig och mitt liv?” Och om det är en papegoja där, vad uppstår då i mötet med denna papegoja? Får papegojan röst? Och, i så fall, vad berättar den om dig och ditt liv?

Bilden är ett fenomen som påverkar dig. När du på det sätt som beskrivits ovan möter bilden utifrån olika infallsvinklar, i dess helhet och i dess delar, stiger detaljer, nya aspekter, nya känslor fram. Dessa detaljer är i sig fenomen som påverkar dig, som kommunicerar med dig och som du har möjlighet att gå in i ett möte med.

På detta sätt ger du dig ut i ett sökande efter en djupare förståelse av dig själv, ditt liv, din existens och ditt sätt att vara i förhållande till det liv som du givits så som det stiger fram i mötet med bilden.

Du upprättar på detta sätt en mer grundläggande och direkt kontakt med världen, ditt livs sammanhang, så som världen framträder för dig genom bilden men antagligen också i ett bredare perspektiv. Bilden öppnar upp och stimulerar dig att tänka, känna och tala på sätt som ibland är nya för dig.

Denna direkta kontakt har med din existens att göra och därmed också med livsavgörande frågor av existentiell karaktär. Frågor och tankar formuleras naturligtvis olika och du söker ditt sätt.

Men arbetet stannar inte här. Nu inbjuds övriga deltagare att göra din bild till sin. Med utgångspunkt i ”Om jag hade målat den här bilden” och ”Då berättar bilden följande om mig och mitt liv” berättar de om bilden.

Flera aspekter, möjliga synsätt och tolkningar, sinnliga kopplingar och upplevelser ställs fram i relation till din bild. De andra som gjort din bild till sin drar antagligen åt olika håll. Du får intryck från deras ord – inte som svar utan som möjligheter. Kommunikationen mellan dig och din bild vidgas och omfattar nu också bidrag från de andra deltagarna i gruppen. Vilken rikedom! Här kan du hämta impulser som kompletterar och öppnar upp din egen förståelse av din egen bild, i form av nya infallsvinklar och kanske utmaningar och aha-upplevelser. I de andras kommentarer finner du ibland ett innehåll med relevans för dig utifrån ditt liv och som du själv inte tidigare sett.

Kropp

Som du märker utmanas du att du i mötet med bilden inte bara aktiverar ditt formella kunnande och dina tankestrukturer – du tar också aktivt och medvetet med din kropp, dina sinnen och dina känslor och du lyssnar till vad som uppstår när du gör så.

Genom att på det här sättet närma dig de grundläggande erfarenheterna i livet så som de stiger fram i mötet mellan dig och din bild, undviks den traditionella uppdelningen mellan tanke och kropp.

Du möter bilden inte enbart genom tankar, logiska resonemang eller koppling till teori. Du möter den i första hand genom din upplevelse. Du och jag är våra kroppar – jag är min kropp, du är din kropp, och våra kroppar är redan på förhand med när vi skall samla och förstå, när vi försöker formulera våra erfarenheter och vårt kunnande. Känner du igen dig i detta?

Bilden är, som vi tidigare konstaterat, ett fenomen, något som påverkar oss. Bilden tar gestalt genom vårt måleri och när den är färdigbearbetad är den i sig också en ”kropp” som vi får tillfälle att möta.

Människa

I vår västerländska tradition har vi delat upp vårt sätt att vara i dels en del som har med tanke, förnuft och logik att göra. Den andra delen utgörs av kroppen, känslor och sinnen. Teori, naturvetenskap och teknik har i den västerländska traditionen fått en prioritet på bekostnad av praktiken, handens arbete och kroppen. Kroppen blir i vår västerländska tradition något som vi, utifrån "huvudkontorets" instruktioner skall banta, träna, operera, raka, smörja, klippa och massera. Kroppen blir ett objekt, ett föremål för oss att hantera.

Här förespråkar vi i stället ett sätt att se på människan som en helhet, en holistisk ansats. Här ses medvetandet som en helhet där kroppen och kroppsligt förankrade fenomen har en stor betydelse.

Att vara trogen kroppen som subjekt, betyder att du lyssnar till din kropp, på alla de livserfarenheter som formats och samlats och lever i din kropp. Du möter livet självt i och genom din kropp utifrån den samlade erfarenhet som finns där vilket inkluderar tankar och det vi av tradition betraktar som kunskap. Detta kan formuleras på olika sätt. Här följer en utmaning.

”Kroppen är det stora förnuftet. Kroppen är den stora förmågan. Kroppen avgör hur vi förhåller oss i relation till det vi kallar vilja och kraft. Vi blir till genom kroppen. Det är genom kroppen som vi identifierar oss. Kroppen vägleder oss och formar våra tankar”.³

I dikten skriver Tomas Tranströmer; ”Skäms inte för att du är människa, var stolt! Inne i dig öppnar sig valv bakom valv, oändligt. Du blir aldrig färdig och det är som det skall.”

Bildarbetet hjälper oss att växa som människor, att fortsätta processen att bli till. Och även om du är pensionär så tro inte att du är färdig – livet utmanar ständigt. Lägg märke till det lilla barnet, hur det i en intensiv kommunikation med sin omgivning utvecklas och erövrar livet på alla dess plan, från motoriska färdigheter till en förståelse av relationella känslomässiga band och uttryck. Kroppen kommer före i denna process – språk och abstraktioner kommer efter hand.

Människan blir människa i mötet med människor! Vi menar att vi fortsätter på denna resa av att bli till i mötet med oss själva och varandra i en aldrig färdig process. Det finns alltid något mer! Vi påverkas av varandra och i relation till varandra (vi är inter-aktiva).

Men vi kan inte tillåta oss att stanna här i vår strävan efter att förstå hur vi blir till som människor. Vi formas också av vår omgivning. För oss som arbetar med bildarbete ter sig detta självklart. Rummet, möbleringen, belysningen, stafflierna, pappret, färgerna och redskapen genom vilka vi applicerar färg på pappret är exempel på vår omgivning. Där finns också alla bilderna som skapas. Och naturligtvis är det så att rummets möblering och rummets fysiska kvalitéer påverkar oss, precis som papperskvalitet och kvalité avseende färger och penslar påverkar oss. I bildarbetet finns du och jag men också allt det andra. Där finns altare, fönster, dörrar, korridorer, porslin och blommorna på bordet – och allt påverkar oss och formar oss som människor. Därför menar vi att de praktiska konkreta förutsättningarna har en avgörande betydelse.

3 Fritt efter Spindler 2010, s. 58-61 med referens till Nietzsche.

Vi formas av miljön – av boendet, av byggnader och stadsmiljö, av naturen runt omkring oss, av institutioner och dess utformning, så som förskola och skola. En del av denna miljö får sin gestalt av de människor som befinner sig där och är beroende av vilka olika typer av kunnande och erfarenheter som därigenom förs samman.

Om byggnaden är sliten, om gardinerna i klassrummet är trasiga har det betydelse. Om det är smutsigt och ostädadt, om maten är tillagad utan omsorg har det betydelse. Hur det ser ut och luktar, om stolarna är bekväma eller om träsmaken infinner sig efter en kort stund har betydelse. Detta kan sammantaget benämnas som materiella förutsättningar.

Vi dansas som människor inte enbart i möten med andra människor utan också i mötet med vår omgivning, av materiella förutsättningar och av den fysiska miljön. Vi påverkas av klimatförändringar, väder, av ökenlandskap och fjordar, renbetesland eller om vi har vårt ursprung i Skånes kornbod. Vi påverkas av den materiella vardag i vilken vi befinner oss (vi är intra-aktiva).

Kunskap

Den gamla uppdelningen mellan kropp och tanke ersätts med en ansats att se människan i ett helhetsperspektiv. Kunskapen kan ha hämtats från böcker och samtal men också från samhandling och praktisk erfarenhet och upplevelse. I linje med detta kan vi konstatera att det finns olika sorters kunskap som är viktiga i bildarbetet.

Det finns det kunnande som vi i vardagsspråk benämner kunskap, ofta i formell form, erövrad genom skola och universitet, i möte med laborationer, föreläsningar och litteratur. Detta kallas för explicit kunskap.

Det finns dock ett kunnande som är mer omfattande och som påverkar var och en av oss betydligt mer. Här avses det samlade kunnande och den samlade erfarenhet som bor i våra kroppar. Detta kallas för implicit kunskap.

De flesta av oss har erfarenheter av hur kroppsligt förankrad erfarenhet styr och ställer och påverkar en arbetsplats – var och en av oss ger på olika sätt uttryck för detta. Det gäller t.ex. hur vi genom våra handlingar demonstrerar oreflekterade förhållnings-

sätt som ibland låter det explicita kunnandet (idéer, policydokument, akademiska resonemang och formella forskningsresultat) stå tillbaka. Kraften i våra erfarenheter, som härbärgeras i våra kroppar, är så mycket större. Det implicita kunnandet handlar om livserfarenheter av skilda slag som bosatt sig i våra kroppar. Det implicita kunnandet är mer dominerande och betydligt starkare och har ett mycket större genomslag i vår vardag än vad som tidigare erkänts.

Det är denna kroppsligt förankrade kunskap, ofta obekantad och obearbetad, som på ett särskilt sätt lyfts fram genom bildarbete. När detta kunnande lyfts fram genom bildarbetet får vi en reell möjlighet att se och förhålla oss till densamma på ett mer medvetet sätt.

Kommunikation

Våra psyken blir till och formas genom sitt utbyte (sin kommunikation) med andra psyken och sina materiella förutsättningar (genom inter- respektive intra-aktion). Vi vet att detta utbyte i stor utsträckning utspelar sig i mötet mellan olika kroppar som exempelvis föräldrar och syskon, vänner och arbetskamrater.

Här spelar det verbala språket en viktig roll. Det verbala språket är byggt på symboler. När vi talar med varandra, när vi försöker berätta om en väsentlig upplevelse kan språkets möjligheter och begränsningar bli påtagligt synligt. Orden räcker inte till. Orden redovisar visserligen något av det jag varit med om, men så mycket lämnas samtidigt ute. Några av oss har på ett påtagligt sätt varit med om händelser som inte låter sig fångas i ord.

Det verbala språket kan både bli ett fängelse såväl som en befriare. Det verbala språket bygger mentala rum som inbjuder, som utesluter och som sätter gränser. Därmed blir språket en del av det lokala sammanhanget och den materiella verklighet som formar oss. Vi samlar erfarenheter i våra kroppar. Vi sätter ord på en del av dessa erfarenheter. Mycket förblir oreflekterat. Det vi ännu inte satt ord på är svårt att förmedla och ibland svårt att förhålla sig till. Bildarbetet hjälper oss att sätta ord på erfarenheter som är oreflekterade, oformulerade och obearbetade. Det hjälper oss också att bryta ner de konstruktioner av ord som saknar innehåll och meningslösa flöden av ord. Bildarbetet öppnar för känslor, för nya ord och berättelser, omformuleringar av gamla berättelser och för ny mening.

Utifrån vår erfarenhet av bildarbete, i egenskap både som deltagare och processledare, har vi flera gånger stått inför att en plötslig eller intuitiv insikt trätt fram – en ”aha-upplevelse”. Plötsligt ser vi det vi tidigare tagit för givet på ett nytt sätt – ”ja, just det!”. Vi kanske ser och upplever, känner och rör vid en företeelse som tidigare varit självklar eller oreflekterad. Nu förmedlas något mer, något ytterligare och kanske något nytt. Det gäller erfarenheter som är förankrade i våra kroppar och som vi tidigare inte reflekterat över. Nu stiger dessa erfarenheter fram och vi får en möjlighet att reflektera.

Tidigare såg vi kanske företeelsen, erfarenheten, som oföränderlig, som något vi tar för givet. Ibland hand-

lar det om något som vi inte riktigt visste fanns där i oss. När vi möter denna företeelse genom bildarbete upplever och erfar vi den på ett nytt sätt.

I filosofisk mening erfar/upplever vi ett fenomen. En annan benämning för ”aha-upplevelser” är ”nuvarande ögonblick”⁴. Båda benämningarna är ett uttryck för att något oväntat inträffar.

Sammanhang

Bildarbete tar fasta på möten som uppstår i nuet och som samtidigt är en konsekvens av och fångar upp tidigare erfarenheter. Det kan gälla samlade erfarenheter av möten med andra människor, med naturen och med konst av olika slag och av materiella förutsättningar. Det gäller det vi redan satt ord på och kanske reflekterat kring – det vi känt av, det som följer oss som en aning.

Det kan även gälla det som vi bär med oss som en oreflekterad känslomässig övertygelse, det som bor i och bärs fram av våra kroppar.

4 Stern 2004. Ytterligare benämning är ”onto-cuts” eller ontologiska brytpunkter

Bildarbete skapar sammanhang som formas inte bara av det verbala språket utan också av kommunikation på en ickeverbal kroppslig nivå. I bildarbete möter du dig själv och andra och du möter även myterna som vi – var och en av oss – vävt och ständigt väver av och kring våra liv – allt det vi tagit och tar för givet och det vi håller för sanning. Bildarbete erbjuder ett möte där vi inte bara beaktar oss själva och varandra utan också den materialitet, de materiella förutsättningar, exempelvis klimat och miljö, som omger oss.

I bildarbetet får vi en anledning att ompröva. De möten som sker i bildarbete relaterar till den naturliga och självklara kommunikation som vi hittar i barn-föräldrarelationer när dessa fungerar bra och när dessa också omfattar leken.

Vår slutsats är att vi blir till i kommunikation i relation med människor (inter-aktion) likväl som i kommunikation i relation till vår fysiska omgivning (intra-aktion). Där blir bildarbete ett redskap och en väg att gå.

3. Utmaningar

Att omsätta grunderna ovan i pedagogiskt handlande är en utmaning. Med begreppet ”pedagogik” menar vi planerade sammanhang där människor möts, två eller flera. Syftet är att optimera förutsättningarna för att erövra ny kunskap och att, som en konsekvens därav, skapa förutsättningar för förändrande handling. Utgångspunkten är den filosofi och teori som kommer till uttryck i våra intentioner. Personer som ansvarar för denna typ av pedagogiskt arbete benämner vi ”processledare”.

Utmaningen har en generell karaktär och kan riktas till flera sammanhang: till utbildning av olika slag och på olika nivåer, till ledarskaps- organisations- och verksamhetsutveckling, till personalutveckling i näringsliv och offentlig sektor, till psykoterapeutiskt arbete, till sjuk- och hälsovård samt flera andra sektorer i samhället. Utmaningen i flera av dessa sammanhang innebär krav på att utveckla och konkretisera sitt uppdrag på nya sätt. Det handlar om ett förhållningssätt som bryter med mer traditionella vardagliga metoder och modeller.

Det handlar om att bryta med inrotade mönster, tankesätt och förhållningssätt. Det handlar om att omvärdera våra intentioner, vår syn på kunskap, kommunikation och undervisning och vår förståelse av tillvarons materialitet. Fokus ligger dock i första hand på vår människosyn – en ny förståelse av vad det innebär att vara och växa, att formas som människa i sammanhang av ständig förändring. Idag vet vi att kommunikation inte bara sker genom ord utan också via våra handlingar. Kommunikation i handling inbegriper för vår del alla olika konstnärliga uttrycksformer.

Vår ambition är att skapa pedagogiska rum som möjliggör och främjar dessa möten, som främjar kunskapsprång, ”aha-upplevelser” och som öppnar för brytpunkter där det som tidigare tagits för givet granskas, omprövas och ifrågasätts.
Hur går det till?

Leken och lekområdet är central för Koncept SKAPA och ska förstås som en allmänmännisklig ingångspunkt. Leken och lekområdet kan gestaltas på olika sätt – vi gör det genom Expressive Arts (EXA).

Vi häpnar över komplexiteten, över det mysterium som vi ställs inför när vi – i samtidighet – möter den andre, möter bilden, möter oss själva, när vi beaktar de materiella sammanhang i vilka vi är införlivade. Vi kan glädjas över de existentiella frågor och utmaningar som följer i spåren av dessa möten, över bredder och djup av olika slag som ett uttryck för vårt vara. Men bildarbete väcker, kanske just därför, också många funderingar bland vuxna när det presenteras: Vad får jag fråga? När passar det att fråga? Vågar jag fråga? Vad skall jag dela? När skall jag dela livserfarenheter? Hur mycket av mitt liv bör jag dela med andra? Det är som om vi i flera sammanhang fjärfat oss från det som är det centrala och mest grundläggande i tillvaron – det öppna mellanmänskliga mötet i vilket vi blir bekräftade och får bekräfta, där vi får lyssna och samtidigt blir lyssnade till.

När vi på olika sätt och i olika sammanhang praktiserat bildarbete har vi mött rädsla. Rädsla för att göra fel, rädsla för att möta känslor, egna och andras, och för att visa känslor, rädsla för nya perspektiv på kroppen och kroppens roll och rädsla inför det som känns nytt, utmanande och främmande. Vi har mött rädsla för att behöva möta sig själv på nya sätt, att behöva

utforska den implicita och kroppsligt förankrade erfarenheten och kunskapen, dess roll och avgörande betydelse i mitt sätt att fungera på jobbet och hemma. Vi har mött rädslan att inte förstå och rädslan för att tappa ansiktet. Det blir krångligt och svårt att greppa! Det bryter upp det välkända – hemmahörigheten. Det är skönare då att låta det bero! Det är som om vi förlorat delar av förmågan till tilltro, närvaro och lyssnande i möten. Vad skall vi göra? Hur gör vi?

En för oss vägledande tanke är att utgå från det naturliga mötet mellan förälder och barn. I mötet med spädbarn handlar det om närvaro, uppmärksamhet genom alla sinnen och kommunikation genom ord, ljud, beröring och ögonkontakt. Med lite äldre barn blir, förutom de kommunikativa kanaler som är verk samma i mötet med spädbarnet, orden viktiga. I ett fungerande föräldraskap lyssnar vi, ställer vi frågor, även utmanande sådana, vi värjer inte för det nära och personliga, tvärtom, vi vet att denna raka och tydliga kontakt är viktig för alla involverade parter. Detta sker i en samtidig djup respekt mellan parterna, för barnet. Ibland backar vi som förälder, avstår vi från en fråga, från att beröra ett specifikt ämne, för att istället återkomma vid ett annat tillfälle. På detta sätt lär

sig barn, förutsatt att mötet med föräldern är "good enough", att leva i relation med allt vad det innebär av kommunikation.

I bildarbetet poängteras respekten för deltagarens integritet på ett särskilt sätt: Deltagarens rätt och skyldighet att värna den egna integriteten tydliggörs, möjligheten att säga "pass" stryks under: Du har som deltagare alltid möjligheten att avstå från att i stunden vidareutveckla en fråga eller ett ämne genom att säga: den frågan, detta ämne vill jag inte gå in på här och nu! Det är processledarens skyldighet att göra deltagarna uppmärksamma på möjligheten och skyldigheten att ibland säga "pass".

4. Förutsättningar

Genom vårt bildarbete arbetar vi på följande sätt.

Fyra rum

Bildarbete förutsätter att processledaren tydliggör och förbereder fyra ”rum” som vilar på den filosofiska och teoretiska grund vi beskrivit:

1 – Det formella rummet tydliggör villkor för deltagandet: tider, rutiner, kostnader, ansvarsförhållanden med mera. Det tydliggör vem/vilka som axlar processledarskap och som värnar om arbetets teoretiska och filosofiska grund.

2 – Det fysiska rummet handlar om utformningen av rummet och är bl.a. kopplat till riterna som vi beskriver nedan. Riterna tydliggör former och strukturer som syftar till att öppna upp och skapa möjligheter för samtal samt att träda fram. Riter är former och strukturer som öppnar för existensen och existentiella frågor. Detta markeras på ett särskilt sätt när arbetet sker i ett kyrkorum med en tydlig fysisk ”öppning” – genom stolar-

nas placering i riktning mot altaret. I praktiken handlar det fysiska rummet om hur vi utformar möblering och belysning och hur vi på bästa sätt främjar möten. I erfarenheterna från Eskilstuna och i det pågående arbetet i Flemingsberg har vi tagit fyra rum i beaktning – entrén, kyrkorummet, ateljén och cafeterian.

3 – Det sociala rummet handlar om ett utvecklat processledarskap som omfattar ett medvetet tillvägagångssätt. Det sociala rummet byggs av kommunikation, närvaro och en beredskap för möten. Avsikten med det sociala rummet är att det skall skapa möjlighet för etablerandet av ett lekområde såväl i helgrupp som i mindre grupper och individuellt. En viktig förutsättning är att deltagarna upplever platsen som trygg. Erfarenheterna från Flemingsberg är mycket positiva efter en inledande termin och uttrycks framför allt i glädjen och längtan efter ärliga, uppriktiga, levande möten med andra.

4 – Det teoretiska och filosofiska rummet som bygger på intentionerna så som de presenterats ovan och på den litteratur som läses, de samtal som förs där tidigare erfarenheter möter och blandas med nya.

Riten

Ritens betydelse är central i bildarbete. Vi använder ordet "rit" men kopplar inte ordet till religiösa ceremonier i första hand. I konkretiseringen som följer nedan anger vi (rit) i löpande text när vi menar att ett inslag eller ett övervägande också kan relateras till en rit/ritual. Med "rit" avser vi vanligt förekommande händelser, ramar och rutiner och sätt att agera som syftar till att skapa trygghet och igenkänning. Ibland använder vi därtill riten när något av vikt skall uppmärksammas och ta gestalt. Ett beaktande av riten görs bland annat vid möblering. Här byggs medvetet också andra återkommande inslag av social och fysisk natur. Detta framgår i det som följer där vi beskriver hur vi praktiskt går till väga.

Som processledare, i möte med grupper eller enskilda, beaktar du alltid ritualens roll och betydelse. Som processledare kan du introducera och implementera ritualer. Ritualerna kan också växa fram i samarbete med deltagarna. Riten skapar ett hållande och bär, skapar trygghet och igenkänning. Riter kan introduceras som en ram för arbetet i sin helhet – se till exempel våra kommentarer kring möblering och belysning i

det som följer. Det gäller hur vi utformar välkommandet, inledningen och avslutningen, med mera, i den konkretisering som följer. Riter bidrar till att etablera fysiska och sociala rum.

Fortbildning – Koncept SKAPA

Fortbildningen skapar en helhet i ”Koncept SKAPA” och har en påtaglig processinriktning. Deltagarna i fortbildningen får tillfälle att växa vidare i möte med sig själva, i möte med varandra, i möte med bilder och i bildarbete. Fortbildningens utformning grundas i våra intentioner. Deltagarna utmanas på en personlig såväl som professionell nivå. Frågor som möter deltagarna är:

- Vem är jag?
- Hur har jag formats? Vilka villkor har format mig?
- Hur lär jag mig nya perspektiv?
- Hur ser lekens roll ut i mitt liv just nu? Hur fanns leken med tidigare?
- Hur har relationer till andra format mig och mitt förhållningssätt under åren som gått?
- Vad bär jag med mig som utgör begränsningar respektive möjligheter?
- Hur ser mitt ledarskap ut – hur har det formats

och utvecklats? Vad i mitt ledarskap vill jag vidareutveckla?

- Vilken är min övertygelse?

Samtalen som förs mellan deltagarna i fortbildningen har en avgörande betydelse. I dessa samtal lyfter deltagarna in sin tidigare erfarenhet och kunskap och ställer detta i relation till de studietillfällena, den litteratur, det bildarbete och den praktik under handledning som växer fram efter hand i linje med ”Koncept SKAPA”. Genom studietillfällena och litteratur ges en förståelse av EXA, av leken och lekområdets roll samt av olika exempel på hur komplext mötet mellan människor är och hur vi kan tänka kring dessa möten.

Genom de processinriktade studietillfällena ges deltagarna en möjlighet att komma samman på nya sätt. Deltagarna har en möjlighet att upptäcka varandra, i likheter såväl som i det som särskiljer, när det gäller livserfarenheter, formell kompetens, drömmar och förhoppningar. De många samtalen som följer i mötet med de bilder som fortbildningsdeltagarna målar fördjupar och förbereder inför mötet med presumtiva deltagare i ett kommande bildarbete.

För några blir processen en påminnelse av vad man redan vet, av det som man redan tidigare skapat medvetenhet kring. För andra innebär utbildningen ”aha”-upplevelser i form av utmaningar och nya möjligheter. Ett processledarskap tar form. Målet är ett bildarbete som öppnar för och optimerar möjligheten för deltagare att göra ”aha-upplevelser” – något som kräver pedagogisk eftertänksamhet. När så sker öppnas något nytt och ny erfarenhet och ny kunskap växer fram.

Däriigenom ändras ibland upplevelsen av vår existens. Detta är stundtals starkt och kräver en processledares medvetna närvaro. Fortbildningen innebär ett utforskande av egna förutsättningar, tidigare erfarenheter, tidigare förankring till teori och filosofi samt till nya impulser avseende teori, filosofi och praktiskt handlande i vardagens bildarbete.

Teori och filosofi

Avgörande för en framgång med bildarbete är en väl genomarbetad och förankrad teoretisk och filosofisk grund som relateras till tidigare kompetens. Vägen

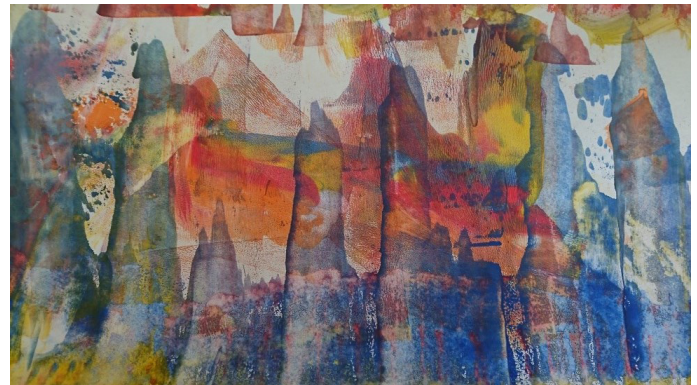
fram till en sådan grund är det öppna samtalet mellan berörda där tidigare erfarenheter och kunskap av formell karaktär (explicit kunskap) och samlad livserfarenhet (implicit kunskap) tas i anspråk. Dessa bidrag sammanvägs med den input som uppstår dels från litteratur som läses, dels från erfarenheter och frågeställningar som växer ur arbetsprocesserna vid fortbildningstillfällena och från den praktik under handledning som gradvis växer fram. Processen leds av ansvariga för ”Koncept SKAPA”. Den möjliggörs i samverkan med dem som valt att gå in i ”Koncept SKAPA”.

Här följer några grundläggande perspektiv utifrån den litteratur som läses.

- Utgångspunkten för vår filosofiska och teoretiska grund tas i leken utifrån Knutsdotter Olofssons bok ”I lekens värld”. Boken presenterar forskning kring lekens roll och betydelse. Leken – i dess allvarliga, livsavgörande och lustfyllda mening som boken lyfter fram – är fundamental för ”Koncept SKAPA”. Boken uppmärksammar lekens grundläggande och livsavgörande karaktär för varje människa. Att kunna leka är ingen självklarhet och

fungerande lek är en komplex aktivitet. Många förhållanden och strukturer i samhället begränsar leken – under uppväxten, på vägen in i vuxenlivet och i livet som vuxen och äldre. Lekområdet är det utrymme som uppstår i mötet mellan människor som delar en längtan till och har ett behov av möten i syfte att utvecklas och mogna. Att organisera ett lek område med dess speciella struktur, karaktär och förutsättningar är en central utmaning. För den aktuella verksamheten är det viktigt att hitta en gemensam förståelse kring begreppet lek område och samtala om erfarenheter kring hur man på olika sätt etablerat ett lek område i praktiskt arbete. Vilken betydelse får ett etablerat lek område? Vilka perspektiv behöver beaktas inför etableringen?

- Hur leker vi? Apelmo presenterar Expressive Arts (EXA) i sin bok "Expressive Arts (EXA) – Uttryckande konst" vilket ger den ingångspunkt för lek som ligger till grund för "Koncept SKAPA". Läsaren får i boken en teoretisk och filosofisk introduktion med exempel på tillämpning i skola och socialtjänst. Här ges exempel på lek områden, dess karaktär och vad som händer när leken tar gestalt. Här finns exempel på "aha"-upplevelser. EXA erbjuder sätt

att etablera ett lek område, gestalta lek och erbjuda människor leken som en utvecklingsmöjlighet. För den aktuella verksamheten är det viktigt med en kännedom om EXA.

- I sin bok "Pedagogik för förtryckta" formulerar Freire en kunskapssyn där kunskap växer fram och erövrar utifrån den lokala kontexten där aktiva deltagare söker en gemensam bas för fortsatt utveckling. Kunskap ses som en levande funktion av dels levd erfarenhet, dels gemensam strävan dels som ett kritiskt anammande av impulser utifrån. Freire skriver fram en pedagogik som skiljer sig från en traditionell undervisning: för honom är

inte kunskap något som levereras i färdiga paket för att sättas in på tomma konton hos eleverna. Kunskap erövrar i en gemensam strävan där tidigare erfarenheter och kunnande ställs i relation till nya impulser. Hit hör den äkta dialogen – ett samarbete där tanke och handling blir ett. Freire hjälper oss att se vad vi som människor utmanas av i form av förtryckande och/eller begränsande strukturer. I läsningen av Freire går det att finna riktlinjer för en grundläggande pedagogisk strukturell ansats och en ledarskapsprofil. För den aktuella verksamheten gäller det att tillsammans identifiera och utmana begränsande strukturer – vad förhindrar/försvårar framväxten av ett lek-område?

- Martin Bubers bok ”Jag och Du” presenterar oss inför två grundläggande aspekter i var och en av oss som aktiveras i mötet med den andre. Detta har relevans för hur vi förhåller oss till varandra i lekområdet. Varje JAG omfattar ett DU och ett DET. Ett möte kan ske mellan JAG-DU eller JAG-DET. DU-DU står för den möjlighet som den oreserverade närvaron i mötet med en annan människa erbjuder – en relation som också kan

uppstå i mötet med konsten och naturen. DET-DET står för ett möte som är förtingligande och objektifierande av människan och av möten och dess kvalitéter vilket, enligt Buber, kan ta sig uttryck i ett liv i idéernas värld, befriat från kropp och autenticitet. Oavsett dessa båda ytterligheter betonar Buber komplexiteten i mötet. DET står för en i de flesta fall nödvändig distans. DU står för en helt nödvändig mellanmännisklighet. Hur kombinerar vi dessa aspekter i mötet med en annan människa, i mötet med konsten och naturen. Hur förhåller vi oss till människans andliga dimension? För den aktuella verksamheten är det viktigt att identifiera, benämna och konkretisera arbetets DET-aspekter (datum, tider, lokaler, förhållningssätt). Samtidigt är det viktigt att benämna och konkretisera arbetets DU-aspekter (det autentiska mellanmänniskliga mötets kvalitéter). Utmaningen är att i processledarskapet hitta rätt balans mellan de båda aspekterna. Genom DU-dimensionen skapas sammanhang med tillräcklig trygghet för den enskilde med ett erbjudande om ett relationellt sammanhang som öppnar och möjliggör lekområdet och leken.

- I sin bok "Att lära av den andre" beskriver Todd hur vi förhåller oss till varandra i mötet. Centralt är att den andre alltid är en annan och därmed är skild från mig och mitt. Vi glömmar gärna bort detta i våra möten. Ofta lägger vi på vår tolkning av tillvaron – det vi oreflekterat tar för givet – på den andre och tolkar in att den andre är precis som jag. Enligt Todd är detta en våldshandling. Istället förespråkar hon att vi tar en risk i mötet med den andre – risken att vi själva måste förändras när vi möter den andres annanhet. I förlängningen av detta resonemang menar Todd att vår empati för den andre riskerar att ställa sig i vägen så att vi faktiskt inte ser den andre. Min känsla av empati, som stiger fram ur mig och min erfarenhet är ibland stark. Empatin för den andre gör att jag inte förmår att se och möta den andre i dennes annanhet – jag är uppfylld av min egen empati. Samma sak med kärleken som kan träda fram på två sätt. Å ena sidan den kärlek som är uppfylld av mitt eget och som därför skymmer den andre. Å andra sidan den kärlek som innebär att min uppmärksamhet mot den andre och dennes annanhet skärps. I linje med denna förförståelse ligger också ett etiskt imperativ: ansvaret för att verkligen se

och möta den andre! Skuld, hävdar Todd, kan ses som ett tecken på ett känslomässigt engagemang i relation till den andre. I sina resonemang kring våldsfrihet och sin analys av begreppen empati, kärlek, lyssnande och skuld fördjupas förståelsen av komplexiteten i mötet med den andre. Genom läsningen av Todd stärks våra möjligheter att reflektera kring villkoren för ett fungerande lekområde och vad vi som processledare har att beakta i vår ambition att skapa utrymmen där leken i lekområdet ta gestalt.

Genom samtal och pågående processer skapas medvetenhet kring de olika delarna i ett processinriktat arbete, hur ett lekområde etableras och villkoren för lekområdes karaktär. Denna grundläggande filosofiska och pedagogiska ansats behöver diskuteras ingående och den behöver internaliseras och konkretiseras. Den kan aldrig tas för given då de flesta av oss är uppväxta med och starkt påverkade av andra modeller.

Då "Koncept SKAPA" vuxit fram genom ett utvecklingsarbete i Svenska kyrkan återfinns här också en teologisk grund. Denna har inspirerats av dels befrielsesteologi - en ansats som är barn av den epok som

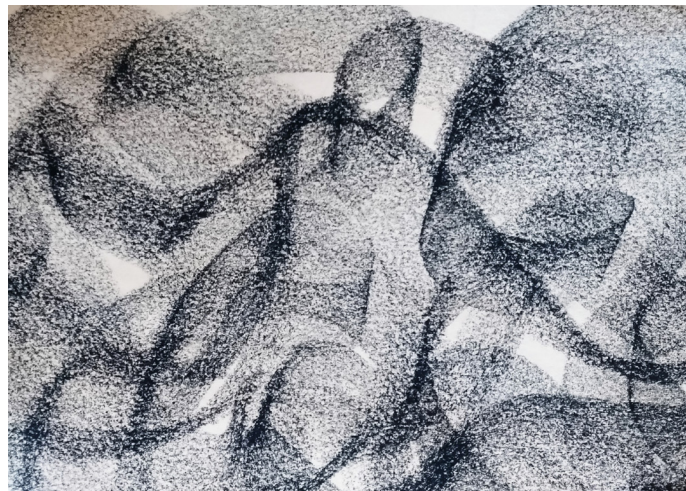
föregicks av Buber, inspirerats av Boenhoffer och som var samtida med Freire, och därtill det tredje Vatikan-konciliet med dess betoning av solidaritet med fattiga och utsatta. Idag fördjupas denna teologiska ansats med inspiration från Feministisk- och Skapelseteologi.

Fortbildningen är central för implementeringen av "Koncept SKAPA". Sammantaget är fortbildningen processinriktad – med dess sex studietillfällen, inläsning av och samtal kring teori och filosofi samt den samtidiga uppbyggnaden av verksamheten bildarbete, under handledning, med möjlighet att få utforska det egna processledarskapet. Ambitionen är att presentera och konkretisera en tillämpning av den teori och filosofi som deltagarna har att ta ställning till.

När "Koncept SKAPA" implementeras behöver minst ett par personer i en grupp av presumtiva processledare få mandat att ta sig an och bära ett övergripande ansvar. Detta innebär också en inläsning av litteraturen ovan. Den samlade lokala kompetensen avseende teori, filosofi och praktik – och också teologi – ställs i relation till den teori och filosofi som presenteras i "Koncept SKAPA". Genom arbetets praktiska dimen-

sion – en handledd konkretisering – byggs en verksamhet parallellt med studietillfällena.

Kombinationen av det processinriktade upplägget där teori och filosofi konkretiseras och praktiseras ger underlag för kunskapsövrning.

5. Konkretisering

Verksamheten ställer inte några krav på deltagarna avseende anmälan och kontinuerlig närvaro – kom istället när du vill, känner behov! Hur kontakten med deltagarna hålls levande återfinns i slutet av denna text.

Ingen person på plats under SKAPAKväll får ställa sig bredvid och titta på. Detta gäller oavsett i vilken roll man är där: som reporter, besökare, ansvarig chef med flera. Det är viktigt att alla går in i SKAPAKväll på samma villkor för att bibehålla tryggheten i rummet. Tillfälliga besökare med särskilda uppdrag presenteras dock inledningsvis, för tydlighetens skull.

Finansiering av arbetet och eventuell deltagaravgift avgörs lokalt. Likaså måste arbetet anpassas lokalmässigt efter de förutsättningar som finns.

Förberedelser

Sammantaget signalerar omsorgsfullt iordningsställda rum seriositet, en hög ambitionsnivå och igenkännbarhet. Avsikten är att ge dem som väljer att ta del av verksam-

heten en känsla av att ”komma hem” och i detta också inbjuda till vila och trygghet. Detta ger struktur och hjälper deltagare att erfara både den nödvändiga DET-dimensionen i arbetet såväl som DU-dimensionen.

Rummet kopplas till känslan av lust och glädje inför arbetet och bör signalera just det – ”just nu är det återigen dags” – och rummet behöver signalera en beredskap att hålla och bära. Stolarnas placering öppnar för ett centrum – i kyrkorummet för altaret – och stolarna skapar ett scenutrymme för kvällens avslutning.

Placeringen av stolarna erbjuder å ena sidan platser där deltagare som behöver har möjlighet att känna sig skyddade av andra, å andra sidan platser med en större synlighet i rummet och inför gruppen. Placeringen av stolarna utgör därmed en del i en grundläggande ritual.

- En person ansvarar för att lokalerna ställs i ordning i enlighet med vad man kommit överens om. Denne kan sedan ta hjälp av andra. De fysiska rummens ordnande har en central betydelse för att skapa trygga ramar som bär möjligheten att etablerande ett ”lekområde”. Vi arbetar med fyra olika konkreta rum i vilka deltagarna rör sig: entrén där deltagarna välkomnas, kyrkorummet

där arbetet inleds och avslutas, ateljén där bildskapandet sker samt cafeteria där deltagare kan dricka kaffe och samtala. Samla gärna ledargruppen för att fördela ansvar för andra delar av SKAPAKväll. Påminn varandra om värdegrunden!

- I kyrkorummet (rummet där arbetet inleds och avslutas) är stolarna placerade enligt en skiss som hjälper nyttkomna medarbetare att se och förstå möbleringen. Bestäm lokalt hur stolarna ska stå och hur många stolar som ska finnas i varje halvcirkel. Placeringen syftar till närhet och kommunikation mellan deltagare. Deltagare uppmanas att sitta tillsammans. Var noga med placeringen och med belysningen så att den är lika varje gång. Var noga med hur du placerar övriga föremål – kandelabrar, instrument med mera.
- Även ateljén ställs i ordning enligt en skiss som arbetslaget kommer överens om. Det handlar om placering av skaparmaterial, stafflier med mera.
- Samtidigt ställs cafélokalen i ordning efter de förutsättningar som finns på plats för att skapa en trivsamt miljö.

Inledning

Välkomnande vid Entrén

Ett fungerande socialt klimat och en genomtänkt social struktur skapar trygga ramar. Tänk på att:

- Välkomna alla som kliver över tröskeln (rit).
- Fråga efter namn och fråga om de har besökt verksamheten tidigare, om hur de hört talas om kvällen och hur de ev. har upplevt tidigare kvällar.
- Be dem om att få informera om hur kvällen går till (se grundinformationen nedan)
- Visa dem runt i lokalen (om detta är möjligt)
- Stäm av med personen som har valt musik till kvällen att musikanläggningen fungerar. Ha alltid en beredskap för att själv spela musik ifall personen har glömt ta med eller inte dyker upp.

Samling

Kvällen inleds med en samling i kyrkorummet eller motsvarande rum.

- Se till att alla är på plats innan du börjar.
- Välkomna deltagarna till de sittplatser som ställts i ordning (rit). Detta innebär att deltagarna inte kan sprida ut sig på olika håll i rummet.
- Håll ett par minuters utrymme för personer som eventuellt kommer sent och stäng därefter ytterdörrarna för att undvika drop in och drop out.
- Hälsa alla välkomna och håll den grundläggande introduktionen (rit) enligt följande skiss som

varierar utifrån lokala omständigheter:
Välkomna till SKAPAKväll! Särskilt välkomna till er som är här för första gången. Jag skall kort berätta om hur kvällen är upplagd. För er som hört det här förut – vila en stund där ni sitter för här följer den långa inledningen. För övrigt – stäng gärna av mobilen, eller sätt den på ljudlös!

För er som är här för första gången bjuder vi på kvällen. Annars kostar det 30 kronor för fika och konstnärsmaterial. För dig som går på högskola eller gymnasium är det alltid kostnadsfritt.

Vi börjar alltid här uppe i kyrkorummet med att lyssna till musik. Under åren som gått har vi lyssnat till alla möjliga sorters musik. I kväll har K valt musiken. Valet av musik sker som en stafett och till nästa gång är det någon annan som väljer. Ett villkor är att musiken inte skall innehålla inslag av text som vi förstår. Ord styr nämligen upplevelsen i mötet med musiken. Musiken varar i 10–12 minuter (här stämmer du av med K; – hur lång är musiken du valt? Är det ett sammanhängande stycke eller är det ett antal kortare?). Ikväll varar musiken i 12 minuter och det består av tre oli-

ka stycken. När vi lyssnat färdigt samtalar vi två och två kort om vår upplevelse av musiken. Fick vi några bilder eller associationer? Väcktes det känslor? Och så vidare. Efter ett tag kommer jag att göra en avstämning i gruppen i sin helhet. Vad väcktes för tankar, känslor eller bilder? Kanske valde någon att slappna av en stund för att låta tankarna komma och gå. Andra kan få tydliga inre bilder i mötet med musiken. Ofta kan det vara så att någon säger "det här var det bästa jag hört på länge" medan någon annan säger "det här tyckte jag inte alls om". Så är det i mötet med konsten – vi upplever den på olika sätt. Här får vi en möjlighet att dela och lyssna till varandra.

Därefter går vi en trappa ner till vår ateljé. Vi samlas i en ring, säger våra namn, med något tillägg, för att sedan kort fokusera på kroppen – NN leder detta i kväll.

Sedan är det dags att måla. För er som är här för första gången hjälper vi som leder kvällen till med presentation av material samt med tekniska tips. Tveka inte att fråga om du undrar över något. Kom ihåg en sak: när du sätter ditt avtryck på

pappret blir det alltid rätt – det är ju ditt uttryck här och nu. Har du en inre domare som säger att det du gör är dåligt eller fult – håll tillbaka denne – det blir rätt! Det blir olika förstås beroende på vilken erfarenhet man har men allt är lika rätt! Ingen får dock stå bredvid och titta på. Alla involveras, var och en vid sitt eget staffli. När du är färdig med din bild har du möjlighet att gå vidare och sätta ord, ljud eller rörelse till den. Under tiden vi målar finns möjligheten att ta en paus och gå en trappa upp för att fika. Är du prat-sugen så är platsen för samtal cafeteria. I ateljén försöker vi hålla fokus på skapandet. Cafeteria stänger för övrigt kl 20.15.

Klockan 20.30 samlas vi igen i ateljén. Jag delar in oss i små grupper om 3–5 personer. I dessa delar vi sedan tankar om bilderna. Exakt hur det går till vet gruppledarna som kommer att informera er som inte varit med tidigare. Du som målat en bild inleder utifrån frågan "Vad berättar bilden?" Centralt är att vi därefter "lånar" varandras bilder. Vi ställer oss frågan: "Om jag hade målat den här bilden, vad skulle bilden då berätta om mitt liv?" Det är tillåtet att ställa frågor till den som målat. Samtidigt har alla möjligheten att när som helst säga "pass". Du

avgör själv hur mycket du vill dela av dina livserfarenheter. Ingen är expert på någon annans liv genom att titta på en bild. Inte någon får sätta sig på en annan genom att säga exempelvis ”Jag ser att du är deprimerad då du målar svart”. Den som målat en bild har alltid tolkningsföreträde. För övrigt är det så att så fort jag uttalar mig om en bild – min egen eller någon annans – berättar jag något om mig själv och min livserfarenhet.

Klockan 21.00 samlas vi sedan här uppe igen för en avslutning – med möjlighet till fri improvisation på olika sätt. Hur det går till får du reda på i den lilla gruppen i samband med att ni delar tankar kring bilderna!

Så – välkomna! Sätt er skönt tillrätta och möt musiken! [rit]

Så snart det återfinns nya deltagare på plats/deltagare som inte varit med så många gånger är det viktigt att vara tydlig och att få med all denna nödvändiga information. En något kortare sammanfattande variant används när alla deltagare varit med tidigare, men även denna är omsorgsfull och tar med varje moment. Skriv gärna ner stödord som gör att alla viktiga delar av in-

formationen alltid finns med. Pröva informationen i mötet med kollegor – diskutera och hitta en form som dels svarar upp mot behovet av information, dels ger utrymme för en personlig form och språkdräkt.

- När musiken tystnat, uppmana deltagarna att dela med varandra, två och två (vid ojämnt antal får någon grupp bestå av tre personer) hur mötet med musiken upplevdes: allt från inga reaktioner till inre bilder, känslor och associationer som uppstod. Var noga med ordvalet så att du inte föreskriver hur mötet med musiken förväntas ha varit.
- Är någon deltagare extra pratsam behöver du korta ner, kärleksfullt men bestämt: ”Du verkar ha en massa viktiga upplevelser. Tack! Nu måste vi gå vidare”. Ha en beredskap för detta och öva dig på hur du vill uttrycka dig respektfullt, kärleksfullt och tydligt. När du lärt känna deltagarna och du vet att en eller ett par gärna tar över med sitt prat, ta upp detta med de berörda. Ursäkta att du kan behöva avbryta och gör även gärna detta inför hela gruppen, så skapas tydlighet. Vid behov kan det även vara konstruktivt att någon tar tid så att var och en får kanske högst en minut innan det är

nästa person som står på tur. Introducera och motivera i så fall denna modell med tydlighet.

- Var noggrann med att se till att alla deltagare ges möjligheten att kommentera musiken och att det är tillåtet att säga "pass" för de som inte vill kommentera.
- Återkom till de som passade när rundan är slut – har de något att bidra med nu när de lyssnat på de andra deltagarna?
- Konstatera efteråt olikheterna i upplevelserna och markera på detta sätt att alla upplevelser, och därmed indirekt alla individer, är ok: "Du är ok, dina tankar och känslor är ok". Var noga med att ingen får föreskriva för någon annan hur upplevelsen skall ta gestalt, se ut eller kommenteras. Skulle detta förekomma – avbryt då den som kommenterar/värderar på ett kärleksfullt men bestämt sätt – här står delandet i fokus. Träna på en sådan intervention i ledargruppen.
- Kalla fram den som valt musiken fråga "Hur kommer det sig att du valt denna musik? Vad betyder musiken för dig?" och till sist "Vad är det vi lyssnat på?"
- Fråga därefter om någon redan nu känner att den vill ta med musik till nästa gång och påminn om att musiken ska vara utan text då texter styr och ca 10–12 minuter lång. Det ska vara musik som betyder något för den som valt den. Låt inte detta moment dra ut på tiden. Du kan fråga vidare under kvällens lopp. Avsluta denna del med att bjuda med deltagarna ner i ateljén.

I Ateljén

Presentation och kropp/rörelse

- Vänta in alla deltagare innan du börjar (ibland "försvinner" någon på toa, dröjer sig kvar i samtal, hämtar något i jackan).
- Deltagarna uppmanas ställa sig i en cirkel (rit).
- Var och en ombeds säga sitt namn med ett bestämt tillägg som är gemensamt för alla (t.ex. "en blomma jag gillar", "om jag vore ett träd/en bil/ett djur/en sport" osv.). Be gärna om preciseringar – om en deltagare säger "fisk", fråga t.ex. vilken sort (det är stor skillnad på en mört och en haj).
- Här tillåts inga kommentarer och inget värderande (vilket också innefattar kroppsliga kommentarer som applåder m.m.). Se till att alla blir sedda och hörda.
- Det är som alltid tillåtet att säga "pass".
- Återkom efter avslutad runda till dem som passat och fråga efter tankar men acceptera ett fortsatt "pass".

- Därefter följer några enkla kroppsövningar. En person leder och visar hur man gör. Även här kan deltagaren passa genom att stå stilla, men inte genom att lämna cirkeln, ställa sig utanför eller bredvid. Om någon behöver sitta så ställ in en stol i ringen. Alla är därmed med i cirkeln även om någon väljer att stå stilla och "passa" på rörelsen.

Dags att måla/skapa

Inbjud till måleri. De som varit med tidigare vet hur de skall göra. Påminn om det mest grundläggande – "ditt uttryck blir alltid rätt, vad du än gör för avtryck på ditt papper". Uppmana till att ta fram barnet och leken och inte tänka för mycket. Uppmana till att låta kroppen styra mer än "huvudkontoret".

- Berätta om tidsramen, om möjligheten att fika och prata i cafeterian. I ateljén ligger fokus på skapandet (rit).
- Berätta hur dags gruppen ska samlas för att dela tankar kring bilderna.

- De deltagare som varit med tidigare går igång med sitt bildarbete.
- Samla de som är nya för kvällen och berätta att de ska välja ett staffli och att det är viktigt att de alltid har sitt eget staffli, oavsett om de kommer tillsammans med sin nya förälskelse eller tillsammans med sitt barn. Häng upp ett papper med en nål i varje hörn så att inte pappret rullar sig. Visa dem var pappren finns och samlas därefter vid färgerna.
- Ge de nya deltagarna en kort introduktion av materialet: färgerna, kritorna m.m. Instruera hur man kan lägga på färg på olika sätt med redskap utöver penseln som de flesta känner till, så som

målarkniv, svamp, roller, fingrar. Uppmana deltagarna att börja med minst fem blöta kulörer och berätta att färgen är dryg så att de inte tar för mycket. Det är bättre att hämta mer om det behövs än att behöva spola bort eller kasta färg i papperskorgen. Påminn om att deltagarna har total konstnärlig frihet (rit).

- Berätta att du och dina kollegor finns på plats om det uppstår frågor, låsningar eller tveksamheter.

För någon deltagare kan måleriet i sig skapa en total låsning. Här behöver ledaren vara uppmärksam för att om möjligt vägleda och uppmuntra deltagaren att med olika ingångspunkter göra ett uttryck på pappret: t.ex. genom att blunda och välja en eller flera färger, genom att blunda när hen lägger på den första färgen, genom att måla med vänster hand om man är högerhänt, genom att låta redskapet styra hur färgen appliceras eller genom att tänka form – cirkel, streck, mjukt, spetsigt osv. Detta syftar till att avhjälpa prestationskramp.

- Måla alltid själv som processledare, men håll hela tiden samtidigt ett öga på gruppen och gruppprocessen. Var snabb i ditt eget måleri och var uppmärksam på deltagarna, hur de rör sig i relation till varandra och

staffliet och hur de använder kroppen när de lägger färg och form på pappret.⁵ Var beredd att avbryta ditt eget skapande till förmån för deltagare som behöver stöd av något slag. Är fler ledare på plats kan ledarna turas om att hålla koll på de processer som sker i ateljén under skapandet. Någon av ledarna kan röra sig runt i rummet – ibland är någon deltagare känslomässigt (på olika sätt) berörd och behöver kanske byta några ord. Visa att det blir så ibland och att det är naturligt – att det är ok i detta sammanhang.

- Påminn vid behov av vikten av fokus på skapande – vill några prata, uppmuntra dem att göra detta i cafeterian. Påminn likaså vid behov att deltagarna behöver respektera den skapande processen och inte närmare titta på eller kommenterar varandras uttryck.
- Ledarna går förstås också och fikar i cafeterian men ser samtidigt till att det alltid finns en ledare på plats i ateljén.

⁵ Vid studietillfällena inom ”Koncept SKAPA” tränas du som ledare ideligen på mötet med deltagarna och hur observant du behöver vara. Stödjande interventionen av olika slag demonstreras i process under studietillfällena.

I Cafeterian

Under fikapausen i cafeterian har du som ledare möjlighet att stämma av, umgås och samtala. Fokusera lite extra på de nya för att bygga en vardaglig familjär relation.

- Observera om någon deltagare går för sig själv eller håller sig undan. Följ upp med samtal och ha alltid en beredskap att erbjuda uppföljande samtal enskilt eller i grupp.
- Bjud in deltagare till improvisation i samband med avslutningen.
- Var tydlig med när det är dags att lämna fikarummet för att dela.
- Om det inte redan är klart – fråga efter vem som tar med musik till nästa gång.

Under fikapausen behöver du som ledare även se till att förbereda inför delandet:

- Dela in deltagarna i små grupper om max fem personer. Ansvara för att det finns minst en erfaren person

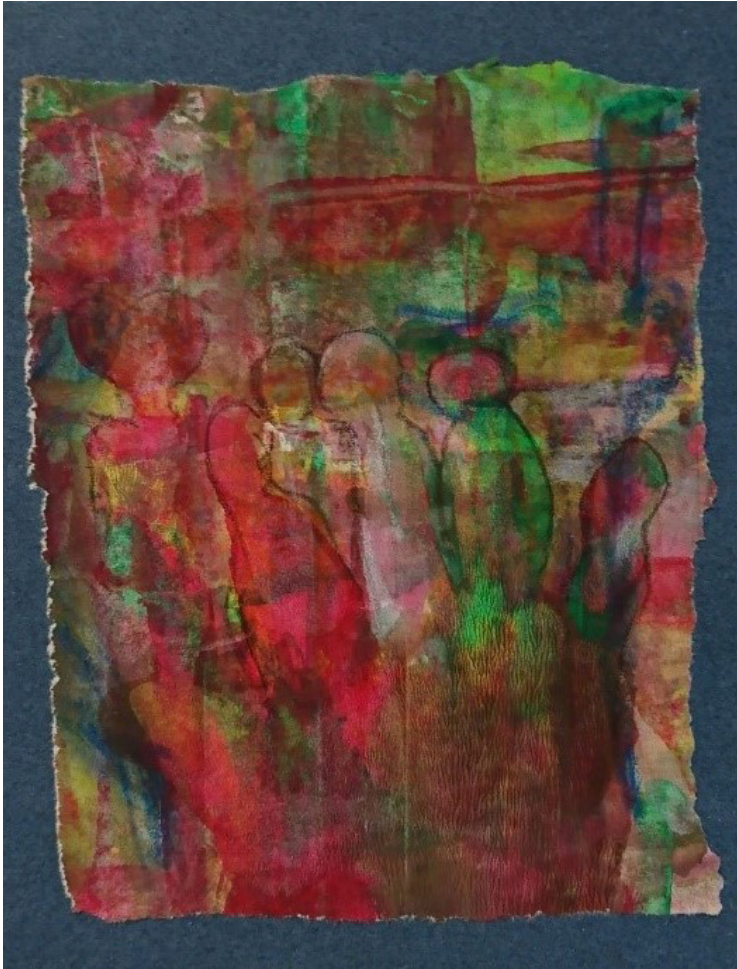
i varje grupp under delandet och samtala med de personer som du önskar skall ta ett övergripande ansvar i de små grupperna. Stäm av att det är ok för dem att ta detta ansvar – även med de som nästan alltid tycker att det är ok. Dessa individer ”växer fram” efter hand, lär sig och blir bekväma i hur delandet går till.⁶

Delandet

Påminn alla att ni ska samlas i ateljén och vänta in alla deltagare innan ni börjar.

- Berätta vilka som ska arbeta ihop och be dem ställa sig tillsammans allteftersom du redogör för indelningen.
- Tydliggör en ungefärlig tidsram per bild.
- Delandet kan börja (rit) och ni besöker en av deltagarnas staffli så att den personen får kliva fram med sin bild.

⁶ Hur delandet går till – hur man ställer frågor m.m. – skall vara klagjort genom fortbildningen. Anordna gärna även särskilda utbildningstillfällen för ideellt aktiva som är villiga att ta ett ansvar i och för bildarbetet.

- Grundfrågorna är: "Vad väcker mötet med bilden i dig?" och "Vad berättar bilden om dig och ditt liv?"
- Övriga deltagare i delande-gruppen har möjlighet att ställa frågor till den som målat sin bild och som nu presenterar sitt arbete, sina tankar och sina känslor. Alla frågor är tillåtna. Den som får frågan riktad till sig behöver däremot inte svara. Det går att svara genom att säga: "Det vill jag inte gå in på nu" eller "Den frågan passar jag på".

För någon deltagare kan delandet i sig skapa en total läsning/en utmaning som handlar om prestation. Här behöver ledaren vara uppmärksam för att, om möjligt, vägleda och uppmuntra deltagaren att utifrån olika frågor möta sin bild. T.ex. kan man fråga: "Vad berättar de olika färgerna och formerna?", "Väcker bilden känslor?", "Finns det tydliga antal i de olika formerna och står detta antal för något i ditt liv?", "Föreställer delar av bilden eller bilden i sin helhet något?"

- När deltagaren som delat med sig av sin bild berättat om bilden och svarat på frågor går de övriga deltagarna in och "lånar" bilden och gör den aktuella bilden till sin: "Om jag hade målat denna bild

väcker bilden följande känslor och tankar i mig och den berättar följande om mig och mitt liv".
Var som ledare övertydlig med modellen och uppmana deltagare som är nya att inleda med orden "Om jag hade målat den här bilden väcker det och berättar följande om mig och mitt liv."

- Till sist får den som målat bilden möjligheten till en avslutande kommentar innan delandet går vidare till nästa person och därmed också nästa bild. Processen upprepas så tills alla fått kliva fram med sina bilder inför delande-gruppen.

Den som ursprungligen målat bilden har ett tolkningsföreträde om vad bilden väcker och berättar om konstnärens liv. När övriga deltagare i den lilla delande-gruppen sedan föreställer sig att de själva målat samma bild och berättar, vad bilden väcker och berättar, uppnås tre viktiga aspekter. För det första går ingen in och tolkar en bild för någon annans räkning – ingen får "tvinga sig" på någon annan genom att föreskriva eller tolka hur den andre skall förstå, känna eller vad som bokstavligen återges i bilden. För det andra ger övriga deltagare på detta sätt möjligheter för den som målat bilden att se mer i sin bild, att vidga

förståelsen för och känslan inför den egna bilden. Alla kommentarer som ges ger frön till egen vidare reflektion. För det tredje får de deltagare som "lånat" bilden en möjlighet att upptäcka något av sig själv i mötet med bilden.

- När alla i den lilla gruppen fått dela sina bilder talar du tydligt om att det är någon minut kvar. Här kan det hända att den som leder gruppen får stå tillbaka för att nya deltagare skall få komma fram – kanske delandet av ledarens egen bild ibland blir kort eller utgår. Berätta i så fall varför så blir fallet, som ett undantag på grund av att speciella skäl gjorde det viktigt att uppmärksamma en eller annan deltagare lite extra.
- Avsluta delandet och tacka varandra.

Här behövs ibland en stor tydlighet när det gäller tidsramarna. Någon grupp kan av olika skäl dra ut på tiden vid delandet. Som ledare behöver du kärleksfullt och bestämt vara fast med ramarna. Särskilt gäller detta ideellt aktiva som prövar sitt ledarskap i en delande-grupp. Att lära sig hålla tidsramar kräver träning. Det handlar om att inte förlora sig i sin egen eller någon annans berättelse och att fördela den korta tiden som står till förfogande till de olika deltagarna på ett bra sätt. Att kunna säga ”Tack, men nu måste vi gå vidare” är också en träningsfråga. Det ligger en poäng i att delandet är kort och begränsat, att en samlad utveckling sker över tid och att mognad får växa fram

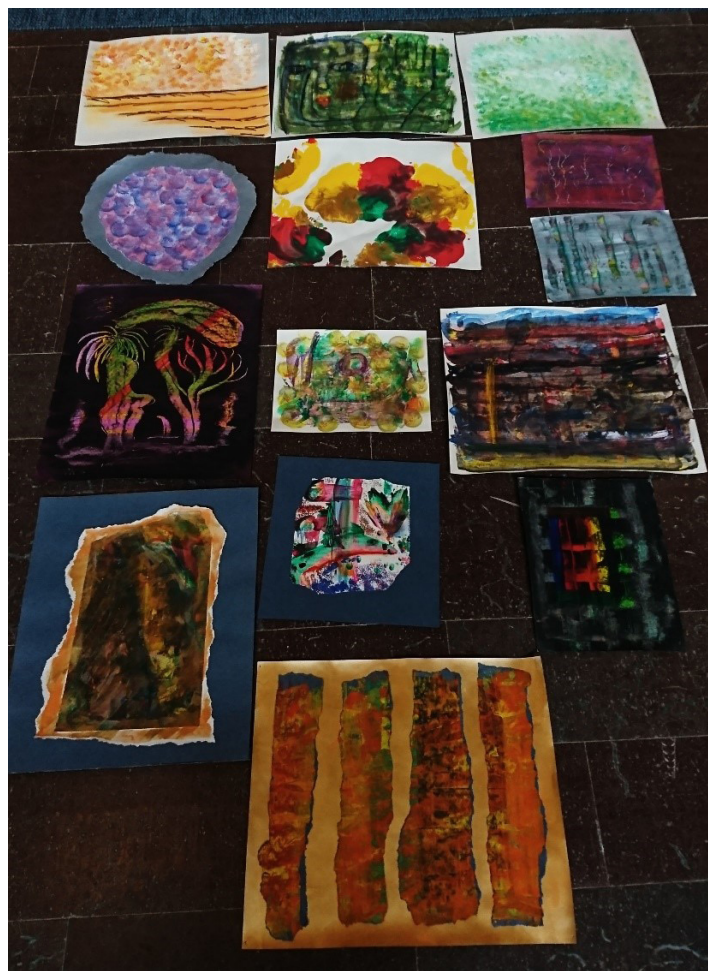
gradvis under flera skaparkvällar. Delandet av en bild tar totalt ca 3–4 min per person inklusive kommentarer från de andra. Samma bild kan i ett annat sammanhang (kanske i ett uppföljande samtal) ge upphov till betydligt tidsmässigt längre samtal.

- När delandet avslutats kan du fortsätta bjuda in till improvisation inför kvällens avslutning.

Avslutning

Välkomna alla deltagare upp till kyrkorummet eller motsvarande lokal när det är dags att samlas. Be deltagarna lägga sina bilder på "scenen" framför er och vänta in alla deltagare innan ni börjar.

- Introducera kort avslutningen, t.ex. "Vi skall avsluta vår kväll med en kort improvisation. Därefter bjuds grupperna fram och var och en håller upp sin bild så att alla kan se den. Vi skall vara färdiga 21.30 och vi kommer att avsluta med att vi samlas i ring med bilderna på golvet" (rit).
- Stryk under att det inte är frågan om traditionell prestation som värderas eller på annat sätt bedöms. Av denna anledning behöver värderingsmässiga uttryck som applåder eller liknande undvikas. Detta kan du behöva påminna om under avslutningens gång. Detta är viktigt eftersom det stryker under att alla bidrag och uttryck i samband med improvisation och bildredovisning har samma värde.

- Inbjud deltagarna till att improvisera genom röst, instrument eller rörelse som en inledning till avslutningen. Ledaren ansvarar för att improvisationen har en struktur, på ett instrument eller genom röst.
- Välkomna därefter delande-grupperna fram till ”scenen”, den ena gruppen efter den andra. När delande-gruppen stigit fram är det dags för varje enskild person att stiga fram, en efter en, för att visa upp sin bild för SKAPAKvällens samtliga deltagare och på så sätt dela den med hela gruppen. Det är viktigt att varje deltagare åtminstone går fram och håller upp bilden, så att varje person får ett utrymme i avslutningen. Bara detta att stiga fram är en prestation i sig, men en annorlunda prestation sett i relation till vad som annars, i samhället, betraktas som prestationer. För någon deltagare är det ett stort steg att ställa sig upp, kliva fram och hålla upp sin bild synlig för alla övriga deltagare – men även om det kan väcka motstånd är det viktigt att de ändå utmanas i att ta denna plats. De som vill kan även på olika sätt kommentera sin bild, t.ex. genom att göra ljud eller rörelser till bilden, genom att läsa upp eller berätta något eller genom att be om respons från gruppen. Vid några tillfällen kanske gruppen gjort upp om ett speciellt sätt att dela sina bilder med resten av gruppen. Nya kreativa möjligheter och uttryck växer fram efter hand när tryggheten i lekområdet etablerats i gruppen och när SKAPA etablerats och en kärna av deltagare vuxit fram.
- Som ledare ansvarar du för strukturen avseende tid och utrymme för var och en av deltagarna. Du kan som ledare behöva gå in och begränsa ett ordflöde i syfte att alla skall hinna komma till tals. Om flera deltagare vill använda många ord är det nödvändigt att vänligt och kärleksfullt begränsa – med hänvisning till att alla skall få plats. Träna på detta i ledargruppen.
- Den som visar sin bild kan nöja sig med just detta, hålla upp bilden så att den blir synlig för alla på plats. Någon annan vill berätta, benämna något som har med bilden att göra.
- Var tydlig med att den som visar upp sin bild avgör om och i så fall vilken respons som önskas. Att visa sin bild och att därtill kanske säga något är ibland en stark känslomässig upplevelse. Därför krävs en grundläggande respekt för varje deltagare.

- Håll ett öga på tiden
- Avsluta genom att hela gruppen ställer sig i ring runt alla bilder (rit).
- Ledaren ansvarar för den ritual som avslutar kvällen: det kan betyda att var och en uppmanas att sammanfatta kvällen i ett eller ett par ord eller att gruppen ”hummar” tillsammans, gör ett ljud eller en andhämtning gemensamt eller enskilt, eller gör en susning eller en viskning m.m. Här sätter fantasin gränser. Förbered dig i ledargruppen innan kvällen. Olika former för ritualer presenteras under studietillfällena.

Utvärdering av kvällen

När alla deltagare gått hem samlas processledarna och de ideellt aktiva deltagarna och utvärderar kvällen. På detta sätt hålls ett fortlöpande samtal kring erfarenheter som görs kopplat till arbetets teoretiska och filosofiska grund.

Utvärderingen görs i tre steg:

1. Hur upplevde var och en kvällen för din egen del?
2. Hur fungerade delandet i varderas grupp? Vad hände under delandet?
3. Finns det deltagare som på ett särskilt sätt behöver omsorg under kommande kvällar?

Du kan även ställa följande följdfrågor:

4. Hur upplevde du ditt ledarskap? Finns det aspekter – i linje med arbetets grundläggande ansats – som du vill lyfta fram som syftar till stöd och klagöranden avseende ledarskap, utifrån det du sett hos dig själv och/eller dina kollegor under kvällen? Börja i så fall alltid med att klargöra vad som varit bra! Kom ihåg att alltid själv ta ansvar för de känslor som eventuellt väcks i dig.
5. Vem/vilka tar ansvar till nästa SKAPAKväll?
6. Är det något som vi särskilt behöver beakta inför nästa gång?

Dokumentation

Noggrann dokumentation ger underlag för analyser och tillbakablickar samt uppgifter som gör att du kan nå alla deltagare enkelt. Dokumentationen består av:

- Noggrann statistik över antal deltagare, kön och ungefärlig ålder.
- Samla mailadresser, telefonnummer och gatuadresser från varje deltagare – följ GDPR-direktiven.
- Hitta ett system för att påminna deltagarna om verksamheten genom förslagsvis ett veckovis återkommande mail. Detta har visat sig ha en avgörande betydelse. Genom denna enkla kontakt får deltagarna en påminnelse om den möjlighet som SKAPA erbjuder. Vi har flera exempel på hur deltagare återvänder efter en kortare eller längre paus
- Värna om och följ upp deltagare där du som ledare anar att detta är viktigt.

Uppföljande samtal

Under arbetets gång följer samtal med enskilda eller med grupper av deltagare. Dessa samtal kan syfta till klargöranden, till personlig support eller till avgränsningar och överenskommelser – samtal som därtill i de flesta fall innehåller ett existentiellt djup som handlar om personligt växande och mognad. Den processinriktade fortbildningen i ”Koncept SKAPA” fördjupar tidigare erfarenheter av liknande slag som deltagarna bär med sig. Deltagarna i fortbildningen får en möjlighet att möta sig själv och varandra i en resa av personlig natur. På några arbetsplatser lever sådana samtal mellan kollegor och på andra ställen har denna form av samtal avstannat. Själavårdande och/eller diakonala samtal sker därtill bakom stängda dörrar. Därmed får vi som arbetar mer sällan möjlighet att stämma av med kollegor: ”Vad är det som händer mellan mig och mina konfidenter – hur fungerar jag i min yrkesroll i samtal?”. Som deltagare i fortbildningen möts kollegor i processorienterade samtal där var och en själv sätter gränser för sin integritet. Här ges stora möjligheter till spegling, uppmuntran och vidareutveckling avseende både styrkor och svagheter i den egna yrkesrollen. Ingen av oss är någonsin färdig – i det komplexa arbe-

tet i möten med människor finns alltid något nytt att lära. Att på detta sätt tillåta sig växa är ständigt aktuellt eftersom livet på olika sätt utmanar och pockar på vår uppmärksamhet.

Bildarbete öppnar för möjligheten till personlig utveckling för dem som väljer att delta, enskilt och i grupp, och där får kyrkan stå som garant för en bärande miljö. Därför har det personliga samtalet som moment i fortbildningen en stor betydelse för fortbildningens upplägg som uttryck för kyrkans grundläggande tilltal och som en påminnelse om det autentiska mellanmänskliga samtalets avgörande betydelse såväl som en förberedelse för möten med deltagare som av olika skäl går in i bildarbetet.

Litteraturlista med referenslitteratur

- Anderson H (1999). Samtal språk och möjligheter. Stockholm: Mareld
- Apelmo P (red.) (1996). Uttryckande Konstterapi – en presentation, med exempel på tillämpningar. CVF, Mälardalens Högskola, Seminarierapport, Skriftserie C
- Apelmo P (1997). Uttryckande Konstterapi – förhållningssätt. Eskilstuna: Diplomuppsats, Sv Inst. För Uttryckande Konstterapi
- Apelmo P (2003/2008 andra reviderad upplaga/2009). EXA; Expressive Arts – Uttryckande Konst. Tillämpning i skola och socialtjänst – teoretiska perspektiv och exempel. Eskilstuna: Utvecklingsarbetet Fristadsbarn, Fas 2 rapport nr 4, Eskilstuna Kommun. Lunds Universitet, Pedagogiska Rapporter, (2009)
- Apelmo P (2008). Den ickeverbala kommunikationens betydelse. Kommunikation av kroppsligt förankrad erfarenhet. Umeå Universitet, Uppsats 15 Hsp
- Apelmo P (2012a). Utvecklingsarbetet SKAPA. Slutrapport. Eskilstuna Församling, Eskilstuna.
- Apelmo P, red (2012b). SKAPA berättelser. Fördjupning – uppslagsverk. Bilaga till utvecklingsarbetet SKAPA slutrapport. Expressive Arts i möte med Svenska Kyrkans tradition. Eskilstuna Församling. Eskilstuna
- Apelmo, P. Tedenljung, D. Lundkvist, H. (2018). ”Subjektifierande högskolepedagogik”. I E. Ärlemalm-Hagsér & M. Öhman (red.) Högskolepedagogisk utveckling i teori och praktik. Mälardalen Studies in Educational Sciences No 39
- Bornemark J (2018). Det omätbaras renässans. En uppgörelse med pedanternas världsherravälde. Stockholm: Volante
- Buber M (1923/2006). Jag och Du. Ludvika: Dualis
- Forsgård B (2016). Kommunikation mellan mig själv och andra – genom den egna bilden. Diplomuppsats. Svenska Institutet för Uttryckande Konstterapi. Stockholm
- Forsgård B (2016). Kommunikation mellan mig själv och andra – genom den egna bilden. Diplomuppsats. Svenska Institutet för Uttryckande Konstterapi. Stockholm

- Forslund K, Törnvall ML (1995), Lärares professionella utveckling. Linköpings Universitet IPP
- Freire P (1972). Pedagogik för Förtryckta. Stockholm: Gummessons
- Knutsdotter Olofsson B (1998). I lekens värld. Stockholm: Liber förlag
- Lundkvist H. Apelmo P. (2018/2019). Att upptäcka det som inte går att fånga. Ramar för ett estetiskt-etiskt förhållningssätt till pedagogik.: Studier i pedagogisk Filosofi, <https://tidsskrift.dk/spf/index>. ISSN nr. 22449140. Årgång 7, Nr. 2, 2018, side 21-35.
- Merleau-Ponty M. (1945/1997). Kroppåens fenomenology. Göteborg: Daidalos
- Molander B (1996). Kunskap I handling. Göteborg: Daidalos
- Nörretrander T (1993). Märk Världen. Stockholm: Bonnier Alba
- Spindler F (2010). Nietzsche. Kropp, konst, kunskap. Göteborg: Glänta
- Stern D (2004/2005). Ögonblickets psykologi. Stockholm: N&K
- Todd S (2008). Att lära av den Andre. Malmö: Studentlitteratur
- Tranströmer T (1983). Det vilda torget. Diktsamling Stockholm: Bonniers
- Winnicott DW (1981). Lek och verklighet. Stockholm, N&K
- Wide K (2005). Bildens helande Kraft. Stockholm: Mareld

Text

Per Apelmo.

Materialet får ej spridas eller delas utan författarens medgivande.

Layout

Pers Karin Skogar och Caroline Hedin

Foto

Pers Karin Skogar. Bilderna får ej spridas eller delas utan medgivande.

Tack

För synpunkter på texten under dess framväxt riktas härmed ett tack till personalen i Flemingsbergs församling samt Hannes Lundkvist, Utvecklingsarbetet SKAPA Eskilstuna/Forskargruppen INTRA

